

Volný čas dětí a mládeže v pedagogickém výzkumu

Blahoslav Kraus¹

Volný čas je fenomén, který zajímá řadu vědních disciplín a stává se současně čím dál aktuálnější. Především proto, že dochází k jeho nárůstu a sehrává v životě každého z nás čím dál větší roli. Nejde již jen o běžnou funkci socializační, ale stále větší významu nabývá funkce kompenzační (vyrovnávání pracovního, školního zatížení), seberealizační a hlavně preventivní (volnočasové aktivity s možnostmi využití osobních a hodnotových orientací jako součást ochrany před negativními společenskými jevy a protispoločenskými činnostmi) (Kratohvilová, 1997, s. 43).

Zřetelný nárůst volného času ukazují i výsledky některých výzkumů mládeže u nás v posledních letech. Lze vidět souvislost s jistým uvolněním atmosféry na školách, protože současně tyto výzkumy konstatují zkrácení doby věnované přípravě na výuku. O to je otázka volného času mládeže závažnější. Ještě o mnoho závažnější se jeví v případě té části populace mládeže, která je nezaměstnaná. Ta je vlastně jakoby „osvobozená“ od práce a „přinucena“ k volnému času, který ovšem přestává být prostorem pro svobodné jednání a vede k zahálce, rozměňování životních hodnot i samotného smyslu života (Hofbauer, s.69).

Jeden z dalších rysů, které charakterizují volný čas mládeže v posledních letech je ta skutečnost, že jistá část populace nemůže realizovat svůj volný čas, a to ze dvou důvodů. Buď chybí odpovídající možnosti (malá nabídka volnočasových aktivit, málo zařízení, prostorů atd.), nebo je to rozevirání nůžek v životní úrovni. I pro některé naše rodiny se stává ekonomická situace velmi složitou a výdaje na volný čas patří mezi první škrtky v rodinném rozpočtu.

Jiným problémem je to, že převážná část mládeže volný čas má, chtěla i mohla by, ale nedovede jej využít. Neumějí se orientovat v nabídce, jsou bezradní jak s časem naložit, chybí jim potřebné informace i dovednosti. Tím se ovšem opět otevírá prostor pro nudu a asociální činnosti.

V souhrnu je tedy možno konstatovat, že oním největším paradoxem je rozvoj nových možností využívání volného času (nové sportovní disciplíny, žánry umění), který předbíhá připravenost jedinců. Větší možnosti tak s sebou nesou i vyšší rizika plynoucí z oné nepřipravenosti. Např. rozvoj médií, počítačové techniky současně přináší nebezpečí negativních závislostí na nich. Volný čas mládeže tedy v současné době představuje složitý dynamický systém širokého dosahu. Zahnuje souladné i protichůdné tendence s mnohačetnými interakcemi a vlivy na reálné i potencionální účastníky (Hofbauer, 73).

V důsledku rasantního rozvoje informačních technologií, ale také v důsledku společenských změn včetně jistého zkomercionalizování volného času došlo v průběhu posledních 20ti let k viditelným změnám ve vývoji konkrétních volnočasových aktivit. Některé vývojové trendy byly nastartovány již v osmdesátých letech, jiné jsou důsledkem polistopadových společenských změn. Ilustrují to následující údaje.

Aktivita	1982		1984		1992		1996		1997	
	index	p	index	p	index	p	index	p	index	p
čtení novin a časopisů	4,44	2	4,46	3	4,30	4	3,92	5	3,86	5
Sledování televize	4,27	3	4,57	1	4,47	1	4,80	1	4,78	1
Poslech magnetofonu, cd	4,07	4	4,36	4	4,38	3	4,45	2	4,59	2
čtení knih	3,91	5	3,80	5	3,59	6	3,33	7	3,45	7
Povídání s přáteli	3,45	6	3,56	6	4,16	5	4,41	3	4,41	3
akt. Sport	3,27	9	2,97	9	2,47	10	2,61	11	3,01	8
Odpočinek Nícnedělání	2,58	10	2,94	10	2,87	9	3,42	6	3,72	6
Návštěva sportovního utkání	2,71	12	2,62	11	2,1	14	1,94	15	2,0	17
Turistika	2,43	14	2,31	14	2,15	12	2,12	13	2,37	14
Návštěva divadla	2,21	17	1,74	21	1,61	18	1,67	19	1,74	19
Návštěva kaváren restaurací	2,18	19	2,19	16	2,21	11	2,68	10	2,98	10

Dominantní postavení má televize, poslech reprodukováné hudby. Veškeré čtenářské aktivity naopak zaznamenávají pokles, i návštěvnost sportovních utkání. Výrazně vzrůstají naopak aktivity typů návštěvnost restaurací, povídání s přáteli, ale také pouhé nícnedělání. U některých aktivit po předchozím poklesu je možné registrovat v posledně uskutečněném šetření jistý vzestup (aktivní sport, turistika, návštěva divadla, též vážné hudby). (Podle Insoma) .

V rámci řešení resortního výzkumného úkolu jsme rovněž provedli šetření u žáků ZŠ a SŠ (výběrový soubor činil 1242 respondentů z celé ČR), jak využívají svůj volný čas. Dospěli jsme k podobným výsledkům. Poněkud příznivěji se jeví věnování se sportovním aktivitám, které zaujaly přední místo. Jinak rovněž dominuje sledování televize, poslech hudby, pak následuje čtení a také práce na počítači (Kraus).

Tyto pohledy však mají spíše sociologický charakter. Mapují množství volného času mezi dětmi a mládeží, strukturu aktivit ve volném čase, podmínky k využívání volného času. Z hlediska pedagogiky by však mělo být sledováno především, jak je volný čas výchovně ovlivňován, jak vypadá nabídka organizovaných forem využívání volného času, jak jsou právě tyto organizované formy využívány, jak jsou pro děti a mládež přitažlivé apod. K tomu je třeba dodat, že takových výzkumů je v rámci pedagogiky poskrovnu. V průběhu uplynulých deseti let se v časopise Pedagogika neobjevuje jediný příspěvek tohoto charakteru a v Pedagogické orientaci pouze dva (Vážanský, 1994 a Darák, 1996). Také ve sbornících z konferencí ČAPV bychom marně hledali příspěvek, který by řešil danou problematiku. A tak jistou výjimku představuje sborník Mládež a volný čas z konference pořádanou Ústavem sociálních studií na Univerzitě Hradec Králové v r. 2000 (v tisku).

V rámci pedagogiky (ať již prostřednictvím pedagogiky volného času či sociální pedagogiky), by měla získat daná problematika vzhledem k charakteru 21. století mnohem výraznější pozici. Jak uvádí M. Vážanský jedná se o dva úkoly: pedagogika ve volném čase a pro volný čas. A dodává „snad by pedagogika volného času mohla být svým způsobem předvojem věd

¹(blahoslav.kraus@uhk.cz) Ústav sociálních studií, Univerzita Hradec Králové, V. Nejedlého 573

o výchově, které vytvoří laskavé pedagogy, průkopníkem pedagogiky, která konečně opustí zakonzervovaný strach z disciplíny a dá přednost potěšení. Lidé totiž potřebují pomoc, radu, povzbuzení, podněcování, podporu, které mají být nabízeny mírně, trpělivě, uvolněně, hravě“ (Vážanský, 1994, 143).

V čem tedy spočívají pedagogické aspekty volného času dětí a mládeže? M. Darák upozorňuje na to, že je třeba se zbavit jednostranného sociologizujícího přístupu a chápat tuto dimenzi širěji s využitím psychologického úhlu pohledu (Darák, 1996, 73). Dodejme však, že je třeba hledat i vlastní specifický pedagogický pohled na danou problematiku. Jedná se především o rozpracování koncepce přípravy dorůstající generace k adekvátnímu zacházení s volným časem, k jeho optimálnímu využívání. Stejný důraz by měl být kladen na pedagogické usměrňování podnětů povzbuzujících a rozvíjejících žádoucí zájmové aktivity. Při tom je potřeba hledat takové přístupy, aby tato intervence nebyla pociťována jako organizovaný nátlak, jako něco vnějšího a cizího, ale naopak jako vira, naděje ve vlastní síly, prostor pro sebe, pro svobodnou a dobrovolnou realizaci vlastních zájmů.

Vzhledem k tomu, by měl takový pedagog (sociální, volného času) vystupovat jako poradce pro využití volného času, který hledá dialog, kontakt s klienty, jako animátor (didaktik) volného času, průvodce na různých „cestách“ ve volném čase, nabízející nové přístupy k obsahům volného času, jako administrátor, organizující hřiště aktivit, centra mladých, prázdninové tábory apod.

V další části se pokusíme ilustrovat pedagogické aspekty volného času dětí a mládeže na několika průzkumech a výzkumných sondách. Jeden z takových se uskutečnil v rámci již zmíněného resortního výzkumného úkolu (RS 98/042). Mimo jiné jsme sledovali efektivnost využívání volného času v souvislosti s působností jednoho z nejvýznamnějších zařízení v této souvislosti a to Domů dětí a mládeže.

V prvé řadě jsme zjišťovali, jaká je vůbec informovanost dětí o existenci těchto zařízení. Ukázalo se, že jen asi pětina respondentů o DDM neví. To koresponduje s výsledky výzkumu „DDM jako subjekt sociální prevence“ realizovaného IDM v uplynulém roce, kde také 83 % respondentů vědělo o DDM, což svědčí o vcelku pevném zakotvení existence těchto zařízení v povědomí dětí a mládeže. O konkrétní nabídce zájmových činností je ovšem informováno již méně respondentů (asi 57 %), z toho 42 % by se rádo o činnosti DDM něco více dozvědělo.

S uvedeným výzkumem IDM koresponduje i údaj o pravidelné účasti na činnostech DDM. V našem výzkumu tento podíl činí asi 14 %, ve zmíněném výzkumu okolo 12 %. Asi 3 % uvádějí, že navštěvují DDM nepravidelně (zúčastňují některých akcí).

Následující otázky měly charakter filtru a odpovídali na ně pouze ti co přišli s činností DDM do styku. Zajímalo nás především odkud se tyto děti o DDM dozvěděli. Podle našich výsledků je to na prvním místě škola (44,4 %), pak kamarádi (26,1 %). Na tomto místě stojí zato upozornit, že tyto údaje jsou v jistém rozporu s výsledky výše uvedeného šetření, tedy z pohledu ředitelů. Ti mají dojem, že jsou to především letáky, reklamy, média (87 %). Tento zdroj uvádějí děti jen v malé míře (5,3 %). Jiný výzkum, který realizoval IDM (viz Informační listy IDM č. 2, 1999) na přibližně stejném souboru respondentů uvádí na prvním místě kamarády, spolužáky (19 %), pak plakáty, oznámení (17 %) Zdá se v každém případě, že představa ředitelů o prioritě (a tím také potřebě) formy plakátové, letákové je poněkud mylná. Neefektivnější (a nejen z tohoto důvodu a v této spojitosti) se jeví jistý kontakt (či lépe jistá spolupráce) se školami.

Proč, z jakého důvodu navštěvují děti DDM byla další otázka. Daleko nejfrekventovanější odpovědí bylo „baví mne, zajímá mne to, co tam mohu dělat“ (61,5 %). Již méně frekventované byly odpovědi „mám tam kamarády“ (14,7 %) a „dobrý vedoucí“ (11,7 %). Zdá se, že minimální motivace přichází z rodiny.

I když část dětí navštěvuje i více zájmových útvarů současně, přesto některé druhy postrádají. Zdá se, že v prvé řadě je stále málo příležitostí ke sportování. Útvary takto zaměřené postrádá 16,8 % respondentů, pak technického zaměření 6,6 % a ručních prací také 6,6 %. Tento

výsledek je ve shodě s pohledem ředitelů, kteří rovněž by v první řadě doplňovali zájmové útvary stejného zaměření. Jejich představa (i když již v menší míře) o potřebě rozšíření také kroužků estetického zaměření se však z pohledu dětí nepotvrdila.

Co se na činnosti DDM respondentům líbí nejvíce, byla další otázka. Výrazně převažovala odpověď — obsah činnosti (58 %). Významnou roli hraje nepochybně také osobnost vedoucího a jeho schopnosti (především organizační jak se ukázalo). Tento faktor zmiňuje 20,8 % respondentů. Také dobrý kolektiv, sociálně psychické klima v daném zájmovém útvaru (10,7 %) je jistým činitelem spokojenosti respondentů.

Ptali jsme se i obráceně a dozvěděli jsme se, že především faktor organizačního rázu — čas, délka, někdy i frekvence schůzek (25,4 %). Tento údaj by mohl do jisté míry korespondovat se zjištěním ve zmíněném výzkumu IDM, kde na otázku proč děti nenavštěvují činnosti DDM více jak 1/3 uvedla, že je odrazuje nezbytnost pravidelné docházky. Za pozornost stojí, že ve stejném procentu jako tento faktor se objevuje opět osobnost vedoucího.

To jenom potvrzuje, jak významnou roli tento faktor v práci s dětmi a mládeží ve volném čase má a současně také, že po této stránce není v daných zařízeních vše zcela v pořádku. Minimálně se objevuje obsah činnosti a tedy zřejmě naopak to, co DDM nabízejí po obsahové stránce je přijímáno pozitivně. To vlastně potvrzuje i odpověď na další otázku, zda děti nabízený program a náplň zájmových útvarů baví. Objevuje se téměř jednoznačná odpověď „ano“ (94 %) (viz tab. č. 21). Za zmínku možná stojí ještě faktor, který se v našem šetření sice jeví jako nevýznamný a to je finanční otázka (uvádí ji pouze 3,2 %). Také ve výše uvedeném šetření z pohledu ředitelů DDM, ale i oba zmínované výzkumy IDM se v zásadě shodují v tom, že služby poskytované DDM by měly být finančně přístupné prakticky dětem ze všech sociálních vrstev. To je zjištění pozitivní, jestliže uvážíme výsledky výzkumů o využívání volného času vůbec, kde často tento faktor právě brání v realizaci té zájmové činnosti, kterou bych chtěl provozovat. Možná právě DDM tuto příležitost, alespoň některým dětem dává.

Ptali jsme se dále, v čem vidí respondenti největší přínos toho, že navštěvují určitý zájmový útvar. Nejpochetnější byla odpověď, že se něco nového naučil (49,3 %), pak že se v něčem zdokonalil (24,1 %). Za velmi významnou je však třeba brát tu okolnost (uvádí ji celá třetina respondentů), že také našli nové kamarády.

Ve shodě s výsledky zmíněných šetření je i následující údaj vypovídající o tom, že návštěvnost aktivit v DDM u těchto dětí nevytváří časový stres. 83,9 % respondentů uvedlo, že jim ještě volný čas zbývá.

Poslední dotaz týkající se činnosti DDM se týkal názoru dětí na to, zda mají možnost uplatnit spolu se svými kamarády v zájmovém kroužku své názory, návrhy, připomínky. Jednoznačně kladně odpověděla 1/3 dotazovaných a jen něco přes 11 % uvedlo, že nikdy. Je zajímavé a možná i překvapivé, že to je vcelku v souladu s viděním této možnosti ze strany ředitelů, i když jsou poněkud optimističtější. Ti jednoznačně tuto možnost vidí v 39,5 %, ale celkem shodně nepřipouští tuto možnost asi 13 % respondentů.

Významné zařízení pro výchovné ovlivňování volného času středoškolské mládeže představují nepochybně domovy mládeže. Uskutečněná sonda (150 respondentů) však ukazuje, že jen necelých 10 % ze všech volnočasových aktivit, které respondenti vykazovali zabírají činnosti, které jsou realizovány přímo v domově mládeže. Dalších necelých 5 % představují aktivity organizované jinými institucemi v lokalitě. Za vážné je možno pokládat zjištění, podle kterého téměř 90 % volného času prožívají respondenti neorganizovaně, bez jakéhokoliv ovlivnění a to především díváním na televizi, pasivním odpočinkem (poleháváním nic neděláním), povídáním s kamarády, návštěvou restaurací, v lepším případě četbou (Lohynský, 1997).

Možnosti výchovného ovlivňování volného času dětí a mládeže sleduje ve svém průzkumu také D. Knotová, když sleduje činnosti dobrovolných sdružení, hnutí a organizací určených této části populace v jihomoravském regionu. Zjišťuje, že ve většině obcí jsou činné především sportovní kluby, tělovýchovné jednoty. Ve větších obcích narůstá počet kulturně zaměřených

spolků a sdružení (ochotnické soubory, taneční, pěvecké, folkové). Překvapením je poměrně malá působnost přímo dětských a mládežnických organizací (částečně jen Junák, Pionýr, Česká tábornická unie). Potěšující je naopak zjištění, že nejvíce respondentů se účastní činnosti zájmových kroužků při základních školách a to i v malých obcích (na ménětržkách) (Knotová, 2001, 217).

K poněkud jinému závěru dospívá D. Holoušová, když konstatuje, že u žáků pátých ročníků vybraných olomouckých škol právě školská zařízení nabízejí nejméně možností pro aktivní využití volného času. Mezi nejméně využívanější, podle výsledků daného šetření, patří sportovní oddíly, základní umělecké školy a skaut (Holoušová, 2001, 139).

O jisté porovnání situace ve městech a na venkově se snaží ve svém průzkumu V. Klapal. Na základě sondy na ZŠ v Litovli dochází k závěrům, že pokud jde o počty dětí zapojených do různých forem organizovaného volného času není mezi městskými a venkovskými dětmi významnějšího rozdílu. Městské děti však využívají volného času bohatším a pestřejším způsobem (Klapal, 2001, 209).

Zajímavý obrázek poskytuje sonda uskutečněná na pražském sídlišti Jižní Město. Šetření se týkalo žáků ZŠ i studentů SŠ. 60 % žáků ZŠ a téměř 80 % studentů SŠ uvádí, že využívá zájmových kroužků a klubů. Pokud jde o žáky ZŠ, pak je to především přímo na školách, studenti ve většině případů využívají většího spektra nabídky a příležitostí v centru Prahy. Nabídka a činnost středisek volného času je hodnocena žáky ZŠ převážně pozitivně, zatímco hodnocení ze strany studentů SŠ je převážně negativní. Dobře je hodnocena činnost sportovních zařízení, naopak špatně působení kulturních institucí (Helebrantová, 2000).

Celkově lze konstatovat, že přes všechny proměny, kterými prošly školy v posledních deseti letech zůstávají stále zásadním faktorem ovlivňování volného času dětí a mládeže. Jsou v mnoha obcích nejčastějším zřizovatelem zájmových útvarů. Zdá se, že v současnosti se nabídka aktivit tohoto charakteru ve většině škol postupně zvyšuje. Jaké mají školy k tomu důvody? Je jich zřejmě více. Jednak dochází po vzoru jiných zemí k jisté stylizaci škol jako otevřených pospolitosti, která se snaží být centrem obce (sídlíště). Působí také nepochybně celospolečenský tlak na vhodné naplnění volného času v souvislosti s preventivními opatřeními vůči rostoucí dětské kriminalitě, závislostem a dalším sociálně patologickým jevům. Také s ohledem na demografický vývoj a rostoucí konkurenci na „trhu poskytujícím vzdělání“ zvyšuje se snaha škol poskytnout jakýsi nadstandard a budovat pozitivní image školy ve smyslu postarání se o dítě i v době po vyučování, což velká část rodičů jistě přivítá. Navíc se v této souvislosti objevuje možnost využívat i různých grantů, nadací, sponzorství, příp. vybíráním jisté úhrady možnost doplňovat svou vybavenost nad rámec běžného financování.

Sonda, kterou uskutečnila M. Prášilová na 22 základních školách (včetně málotřídních) potvrzuje naznačenou tendenci. V průměru na škole fungují čtyři zájmové útvary. Nejméně využívanější byly kroužky esteticko-výchovného charakteru (hudební, pěvecké, folklorní, literární dramatické, výtvarné apod.), dále pak společensko vědní (historický, jazykové, vlastivědný, žurnalistický, dívčí klub apod.) a sportovně turistické. Podstatně méně se pak vyskytovaly kroužky technické a přírodovědné (Prášilová, 2001, 329).

Závěrem je možné shrnout, že není příliš institucí, které se snaží vstoupit do volného času dětí a mládeže. Nejčastěji se jedná o domy dětí a mládeže, základní (v menší míře střední) školy, dále tělovýchovné a turistické organizace (sportovní kluby), také knihovny, v ještě menší míře dětské a mládežnické organizace. Problémem je, že pokud jde o sportovní organizace jsou velmi často orientovány na vrcholový sport a věnují se pouze talentované mládeži, knihovny zase velmi málo pořádají nějaké zajímavé akce a soustřeďují se pouze na výpůjční službu. V mnoha obcích také stojí bývalé kulturní domy, které v současnosti slouží jako obchodní centra k výprodeji různého zboží.

Výsledkem pak je, že nabídka zmiňovaných zařízení zasahuje přibližně ani ne polovinu žáků ZŠ, na středních školách je situace ještě horší (více jak 2/3 studentů se neúčastní žádných

organizovaných zájmových aktivit). Odpovědi na otázky, které jsme si položili na počátku nejsou tedy nijak příznivé. Nabídka volnočasových aktivit je nedostačující, využívá jich menší část populace dětí a mládeže. Nezodpovězena zůstává otázka, zda hlavní problém je na straně těchto zařízení a organizací (malá přitažlivost nabídky, nevhodné formy práce apod.), či na straně dětí a mládeže (potažmo jejich rodin), které mají již natolik zažitý pokřivený životní styl, který brání se těmto aktivitám zúčastňovat.

Literatura

- [1] Darák, M.: Volný čas dětí a mládeže jako pedagogický problém. Pedagogická orientace, 1996, č.20, s. 72–78.
- [2] Helebrantová, P.: Sídlíště jako faktor ovlivňující životní způsob dětí a mládeže. Diplomová práce, ÚSS PF Univerzita Hradec Králové, 2000.
- [3] Hofbauer, B.: K paradoxům volného času dnešního člověka. In.: Sociálně edukativní problémy mládeže a dospělých v reflexi pedagogické teorie a praxe. Sborník ze 7. Konference ČPdS. Brno: Konvoj, 1998, s.68–73.
- [4] Holoušová, D.: Žáci olomouckého regionu a jejich volný čas. In.: SOCIÁLIA 2000, „Mládež a volný čas“, Hradec Králové: Gaudeamus, 2000, s. 137–139.
- [5] Klapal, V.: Využití volného času v závislosti na bydlišti a prospěchu. In.: SOCIÁLIA 2000, „Mládež a volný čas“, Hradec Králové: Gaudeamus, 2000, s. 207–210.
- [6] Knotová, D.: Volný čas dětí a mládeže a aktivity spolků, sdružení a organizací. In.: SOCIÁLIA 2000, „Mládež a volný čas“, Hradec Králové: Gaudeamus, 2000, s. 215–218.
- [7] Kratochvílová, E.: Volný čas ako faktor pozitívnej životnej orientácie a zdravého zpsobu života. In.: Quo vadis výchova. Bratislava :IUVENTA,1997, s. 42–53.
- [8] Kraus, B.: Nové trendy v přípravě pracovníků pro volný čas. In.: Příprava učitelů pre XXI.storočie. Zborník z 2.Slovensko-česko-polského sympozia. PF UMB, Banská Bystrica: 1999, s.113–118.
- [9] Lohýnský, J.: Způsob trávení volného času na DM. Diplomová práce, ÚSS PF Hradec Králové, 1997.
- [10] Prášilová, M.: Nabídka „volnočasových“ aktivit na základních školách. In.: SOCIÁLIA 2000, „Mládež a volný čas“, Hradec Králové: Gaudeamus, 2000, s. 325–330.
- [11] Vážanský, M.: Pedagogika volného času. Pedagogická orientace. 1994, č.12/13, s. 139–144.